

ÂZERBAYCAN VE ERMENİSTAN *

Yazan: W. BARTHOLD

Çeviren: İsmail AKA

Âzerbaycan eski devirlerde Medya'nın kuzeybatısını teşkil etmekte olup, Makedonyalı İskender'den sonra hususî bir ehemmiyet kazandı. Burası İranlı Atropat'ın M.Ö. 328 yılında İskender tarafından Medya'ya Satrap olarak gönderilip, kuvvet kazanarak, bu topraklar üzerinde küçük bir devlet kurmaya muvaffak olmasından sonra onun adı ile anılır oldu (Helenlerce Atropatene ve Ermeniler tarafından Atrpatakan şeklinde telâffuz edilmekte olup, Âzerbaycan kelimesi buradan gelmektedir). Bu küçük devlet kuvvetli Helen kültürü ve istilâsına karşı ilk direnen İranlı unsur olması hâsibiyle dikkat çekmekte ve bundan dolayı ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır. Bu toprakların başşehirini klâsik yazarlar Gadeza, Gadezaka; Ermeniler ve Süryaniler Gendzek veya Kenzek, yani farsça Kencek kelimesi, Araplar (tahrif ederek) Kezna veya Cenzeh¹ olarak zikretmişlerdir. Burası o zamanlar ehemmiyetli dinî bir merkez olup, Araplar şehir ve havalisine el-Şiz de diyorlardı. Ateşperestlerin mabedi burada idi ve nakledildiğine göre Sâsânî hükümdarları, tahta oturduktan sonra, bu mabedi ziyaret için Medâyin'den yaya olarak gelmek zorunda idiler². Şehrin bulunduğu yeri, Taht-ı Süleyman harâbelerinden dolayı Meraga'nın güneydoğusunda gösteriyorlar. Arab Coğrafyacıları Meraga şehrini, yüksek Sehend dağının güneyinde, Sehend'den çıkıp Urmiye gölüne dökülen nehrin kıyısında, Âzerbaycan'ın askerî merkezi ve eski başkenti olarak zikrederler. Şehir Arab istilâsı devrinde askerî ordugâh oldu ve o zamandan sonra Meraga

*) Bu yazı Wilhelm Barthold'un Istoriko-geograficeskiy obzor İrana (İran'ın tarihî coğrafyasına bakış) St. Petersburg 1903 adlı eserinin, Hamza Serdadver tarafından yapılan farsça tercümesinin-Tezkire-i coğrafya-yi tarihî-i İran, Tehran 1308 h.ş. (1930 m.)-267-281. sayfeleri arasındaki kısmından dilimize çevrilmiştir.

1 J. Marquart, Eranşahr nach der Geographie des Ps. Mose Xorenaci. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Exkursen. In: Kgl. Gesellschaften Göttingen. Abhandlungen Philolog.-hist. Klasse, N. F., Bd. III, Nr. 2, Berlin 1901, s. 108.

2 İbn Hordadbih, Kitabu'l-mesalik ve'l-memalik, Bibl. Geogr. Arab., nşr. M J. de Goeje, pars VI, Lugd. Batav. 1873, s. 91.

adı ile tanındı. Yakut³, şehrin eski adını Efrazeh rûh olarak kaydediyor. Arabça bir kelime olup, aslı مرغ (Tefa'ul bâbında otlamak anlamına تمرغ), yâni atların otlağı (kelimesi kelimesine mana verilecek olursa, atların üzerinde ağnadıkları yer) anlamındadır. Âzerbaycan ve Ermenistan'daki Arab ordugâhı komutanlığı Meraga'da bulunuyordu. Dağlar, Meraga'yı kuzey rüzgârlarından koruduğundan ziraat, bilhassa meyvacılık oldukça revaçta idi. Fakat Meraga'nın su ve havasını sıhate mugayir olarak ifade etmişlerdir. Mogol devrinde, 1259 yılında şehrin kuzeyinde bulunan tepe üzerinde Zıyc-i İlhanî'nin kaleme alındığı meşhur müneccim Hâce Nasıreddin-i Tusî için rasathane inşa edildi. Bir kütüphanesi de bulunan rasathanedeki bu kitapların büyük bir kısmı Bağdad'ın fethi üzerine ele geçirilerek oraya nakledilmişlerdi. Rasathanedeki âletlerin kıymeti 20 bin Dinar idi. İranlı Astronomlardan başka, Çinli Astronomlar da rasathâne rasat işleri ile meşgul bulunuyorlardı. Hâce Nasıreddin, Çin takvimi hakkındaki bilgiyi onlardan edindi⁴. Hamdullah-ı Müstevfi zamanında⁵-ki 1339 yılında eserini telif ile meşgul bulunuyordu- rasathane artık harab olmuştu. Halbuki İlhan Gazan orayı görmek üzere gitmişti⁶.

Arab Coğrafyacıları devrinde Âzerbaycan'ın dahili ve askerî merkezi Erdebil idi. Şehir, Arablar'ın Seblan dedikleri yüksek, üzeri karla kaplı Sevlan dağından biraz uzakta ve doğusunda, Âzerbaycan'ın en yüksek dağı İran'ın ise en yüksek dağlarından biri olan sulak bir ovada bulunuyordu. Gördüğümüz gibi Erdebil ve Meraga'ya giden yollar Zencan şehri yakınında birbirinden ayrılıyorlardı. Ancak daha o zamanlarda Miyâne'den Erdebil'e başka bir yol bulunuyordu. Ortaçağ müellifleri, Miyâne'yi "Miyâneç" şeklinde kaydederler. Lâkin Mukaddesî'nin eserinde⁷ Miyâne olarak görülür. Miyâne olarak adlandırılmasının sebebi, şehrin, Âzerbaycan'ın iki mühim şehri yâni Erdebil ile Meraga'ya aynı uzaklıkta (yaklaşık olarak 20 fersah) bulunmasıdır. Arab istilâsına dâir rivayetlerde Erdebil bu ülkenin komutanlık merkezi olarak gösteriliyor. XVII. yüzyıl seyyahları Erdebil'i suyunun bolluğundan ötürü

3 Mu'cemu'l-Bıldan-Jacuts Geographisches Wörterbuch, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-1870, c. IV, s. 476.

4 D'Ohsson, Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan, La Haye-Amsterdam 1834, c. III, s. 264-266.

5 The Geographical part of the Nuzhet al-Qulub, nşr. G. Le Strange, Leyden 1915, s.87. Ashında müellif Scheffer baskısını kullanmış olmakla beraber farsça mütercimi Leyden baskısını kullanmıştır. Bk. s. VI. (ç).

6 D'Ohsson, c. IV, s. 271.

7 Mukaddesî, Ahşenu'l-Tekasim fi marifeti'l-ekalim, BGA, nşr. M. J. de Goeje, Pars III, Lugd-Batav. 1877, s. 378.

Venedik'e benzetirler. Ama ne var ki, aynı sebepten X. yüzyılda Erdebil'in sokaklarının pislilği darbimesel haline gelmiřti⁸. XIV. yüzyılda ve Hamdullah-ı M stevf  zamanında⁹ Erdebil ahalisi şaf i olarak kabul ediliyordu. Buna mukabil XV. yüzyılda şii hareketi Erdebil'den ortaya çıktı ve bu hareket yeni İran devletinin teşkiline sebep oldu. Bu devlet zamanında şii mezhebi hâkim mezheb mevkiini elde etti. Bilindiği  zere, Safev  hükümdarlarının atası şeyh Safieddin şii mezhebine mensup bulunmuyordu. Zira, Hamdullah-ı Kazvinî Erdebil ahalisini "şaf i ve şeyh Safieddin'in müridi" olarak zikreder. Ancak adı geçen şeyhin oğullarından ve Safev  devletinin kurucusu şah İsmail kendisi ve atalarını Ali evl dı olarak il n ederek, şii bayrağını açtı. şah İsmail kendisi de 1524 yılında vefat edince, Erdebil'de defnedildi. Bu yüzden şehir şah İsmail'in oğulları zamanında ehemmiyet taşıyordu. O kadar ki, I. şah Abbas şehre değerli bir kütüphane vakfetti. Erdebil 1828 yılında Paskovi'in eline geçerek, kütüphanenin büyük bir kısmı, savaş ganimeti adı altında Petersburg'a gönderildi ki, bugüne kadar Umumi Kütüphane'de yer almakta, arasında n dir ve kıymetli birçok yazma nüshalar mevcut bulunmaktadır.

Bugünkü  zerbaycan'ın merkezi olan Tebriz'in kuruluşunu İsl mi devre, VII. yüzyılın sonlarında H run el-Reşid'in hanımı Zübeyde Hatun'a bağlamaktadırlar. Başlangıçta bir köy manzarası arzeden Tebriz, Abbasi halifesi Mütevekkil zamanında (847-861) el-Revad el-Ezd  ve oğullarının merkezi olarak müstahkem bir şehir görünümü kazandı¹⁰. X. yüzyılda Tebriz ehemmiyeti haiz olmayan bir şehirdi. Mogol istilâsı sırasında Tebriz'i yerli Atabekler s l lesinin başşehri olarak zikrediyorlar. 1213 yılında Tebriz'e gelmiş bulunan Yakut, Tebriz'den önemli bir sanat merkezi olarak bahsetmektedir. Orada dokunan kumaşlar bütün ülkelere sevk ediliyordu.

Tebriz, İran'ın başşehri olduğu XIII. yüzyılda ve Mogol h kimiyeti devresinde gitgide gelişti. Burasının başşehir olmasının sebebi bir dereceye kadar, daima kuzeyden ülkeyi tehdid eden akın ve yağmaların def'i için askerî kuvvet bulundurulması lüzumu idi. Ayrıca, daima göçebeleri kendine doğru çeken memleketin tabii vaziyeti de biraz olsun buna tesir etti. Göçebeler buralarda sürüleri için yüksek otlaklar, kendileri için ise r zg rdan korunan kışlaklar buluyordular.

8 Turkestan v epochu Mongolskago naşestviya, C. I-II, St. Petersburg 1898-1900, s. 144.

9 Nuzhetu'l-Kul b, s. 81.

10 Yakut, c. I, s. 822.

Meraga yakınında Urmiye gölüne dökülen Cağatu ırmağı ve bilhassa Kür ırmağını aşağı kısımlarındaki Mugan ovası Mogol hanlarının kışlağını teşkil ediyordu. Azerbaycan'da Karadağ ve Ermenistan'da Aladağ Mogollar'ın yaylağı idiler. Argun Han'ın yazlık köşkü Aladağ'ın yakınlarında bulunuyordu¹¹. İlk Mogol İlhanlarından Hülâgu ve Abaka'nın mezarları Şahî veya Til dağında bulunuyorlardı ki, bugün artık yarımada haline gelmişlerdir. Halbuki o devirlerde Urmiye gölünün genişliği şimdikinden daha fazla olup, dağ gölün ortasında ada üzerinde kalıyordu.

Hülâgu oğulları daima kendi saltanatlarını Altın-Orda'ya karşı korumak zorunda idiler. Cengiz Han zamanında Mogollar'ın virâneye çevirdikleri Hazar Denizi etrafındaki vilâyetler ile Azerbaycan'ın Cuci Ulusuna dahil olması gerekiyordu. XIII. yüzyılın ortasında Mengü Kağan, kardeşi Hülâgu'yu İran'a gönderdi ve o burada müstakil bir Mogol hânedanı teşkil etti. Bu ülkeye hâkim olan İlhanlar, Azerbaycan'a tasarruf ettikleri gibi, bu ülkede Cuci evlâdının hukukunu tanımaktan da imtina ettiler. Cuci oğulları sıra ile birkaç kere silâha başvurarak buradaki haklarını talep ettiler. İşte bu gibi olaylar Mogol hanlarını ekseriyetle Azerbaycan'da yaşamağa mecbur etti. Eskiden olduğu gibi, göçebelîğe devam ettiklerinden, İlhanlar devlet dairelerinin mümkün olduğu kadar ikâmetgâhlarına yakın bir yerde toplanmasını istiyorlardı. Bu maksatla Çingiz Han zamanında nisbeten daha az tahribata mâruz kalmış bulunan Tebriz'i seçtiler. Mogollar üç kere şehrin yakınına gelmişler ve her seferinde ahali para vermek sureti ile onları vazgeçirmeğe muvaffak olmuşlardı. Bu bile şehir ahalisinin maddî imkânlarının, sanayiî terakkisinden dolayı ne kadar gelişmiş olduğuna delil teşkil eder.

İran Moğollarının binalar yapma ve imar faaliyetlerinde bulunma temayülleri İlhan Argun (1284-1291) zamanında başladı. Argun, Şenb köyünde ve Tebriz'in batı taraflarında bâzı imar faaliyetlerinde bulundu ve adı geçen köy Arguniye olarak adlandırıldı¹². Argun henüz İslâmiyeti kabul etmemişti ve onun yaptırdığı en mühim bina putperestler için bir tapınak olup, mabedin duvarlarına bizzat Argun Han'ın tasvirini çizmişlerdi¹³.

Adı geçen mabedi Argun'un oğlu, Ortaçağ İran'ında dikkati çeken hükümdarlardan biri ve koyu bir müslüman olan Gazan Han (1295-1304) zamanında yıktılar.

11 Nuzhetu'l-Kulûb, s. 101.

12 D'Ohsson, c. IV, s. 58.

13 Adı geçen eser, c. IV, s. 282.

Mogol olarak kalmakta ısrar ve mazisine bağlı bir kimse olan İlhan Gazan, buna rağmen gitgide zamanla İran usullerini kendinden öncekilerden daha fazla kabul etmişti. O, Meraga rasathanesinde bulunan bilginler ile astronomi âletleri hususunda sohbet edebiliyor ve ülkedeki yerleşik ahali ile göçebelere faydalanabilmelerini biraz olsun temin maksadı ile memleket ve kanunları bir şekle sokmak istiyordu.

Tebriz, Gazan Han zamanında geniş bir ülkenin başşehri için gerekli olan büyüklüğe kavuştu. Eskiden şehri çevreleyen surlar 6.000 adım iken, Gazan, şehrin etrafı ile civar köylerin yeniden duvar inşa etmelerini buyurdu. Yeni yapılan duvar 25.000 adım geliyor¹⁴ veya diğer bir ifade ile 4,5 fersaha ulaşıyordu¹⁵, yani aşağı yukarı 30 verst'ten biraz daha azdı. Gazan'ın ölümü ile bu inşaat tamamlanmadan kaldı. Gazan, babası gibi, Şenb köyünü beğeniyordu. Adı geçen köy onun zamanında Gazaniye olarak adlandırılmış ve daha çok Şenb-i Gazan Han diye isimlendirilmiştir. Burada Gazan, kendisi için bir türbe yaptırdı. Bu, eskiden müslümanlarca en yüksek bina olarak kabul edilen¹⁶ Merv'deki Sultan Sencer'in türbesinden de daha yüksek oldu. Ayrıca mescidi ile biri Hanefiler, diğeri Şafiiler için olmak üzere iki medrese ve diğer binalar inşa edildi. Gazan'ın veziri, tarihçi Reşidüddin, şehrin doğu mahallerinden birinde imar faaliyetlerinde bulundu ve burası onun adı ile Reb' Reşidi veya Reşidiye olarak adlandırıldı¹⁷. Gazan Han'ın öteki veziri, Reşidüddin'in öldürülmesine sebep olan Taceddin Ali Şah da bir mescid yaptırmış olup, onun bâzı kalıntıları şehrin güneybatısında Erg'de bugüne kadar ayakta kalmıştır. Adı geçen binanın uzun bir tasviri XV. yüzyıl Mısır müverrihlerinden el-Aynî'nin, müteveffa Baron Tiesenhausen'in himmeti ile basılan eserinde verilmiştir. Hamdullah-ı Kazvini'nin ifadesine göre¹⁸, binanın inşasında oldukça fazla mermer kullanılmıştı. XVII. yüzyılda binanın sadece künbedi duruyordu. XIX. yüzyılda ise binanın ayakta kalan kısımlarını cephanelik ve gözetleme kulesine (Burc-i Karavuli) çevirdiler. Bâbiye tarikatının kurucusu Mirza Ali Muhammed Bâb, 1850 yılında burada idam edildi.

Hamdullah-ı Kazvini, 1339 yılında bütün İran'da Tebriz gibi büyük binaları ve güzellikte onun eşi başka bir yer bulunmadığını yazmaktadır. İran Mogolları'nın inkırazını takip eden yıllarda şehir Celâyirîler, Kara-Koyunlu

14 Nuzhetu'l-Kulüb, s. 76.

15 D'Ohsson, c. IV, s. 276.

16 Farsça tercüme, s. 94.

17 Quatremere, Histoire des Mongols de la Perse, Paris 1836, s. 57.

18 Nuzhetu'l-Kulüb, s. 77.

ve Ak-Koyunlu Türkmenlerine merkezlik etmekte devam etti. Bu yüzden de XIV. yüzyıl sonlarında katliam ve yağmalara maruz kaldı. Bununla beraber, XV. yüzyılda halâ ehemmiyetini muhafaza ediyordu. 1385 yılında Toktamış, 1386 yılında ise Timur Tebriz'i yağmaladılar. 1404 yılında Tebriz'den geçen Clavijo'nun ifadelerinden¹⁹, şehrin bu katliâm ve yağmalardan ne kadar sür'atli bir şekilde kurtulmuş olduğu anlaşılır. Clavijo'ya göre Tebriz, büyük ve zengin bir şehir olup, 200.000 nüfusu vardı ve hergün orada büyük bir itina ile çeşitli mallar ve kumaşlar imal ediliyordu. Clavijo, Tebriz'de Celâyirli Sultan Üveys (1356-1374)'in inşa ettirdiği büyük bir binadan bahsetmektedir. 20.000 odası bulunan bu bina Devlethâne olarak adlandırılmıştı. O tarihte şehrin surları bulunmuyordu. Tebriz'in, kalıntıları bugüne kadar gelen en güzel mimarî eseri, onu süsleyen çinilerinin renginden ötürü kendisine bu adın verildiği, Mescid-i Kebûd (Gök-Mescid)'dur. Bu mescid, XV. yüzyıl yâdigârlarından, yâni Türkmen Kara-Koyunlu hükümdarlarından Cihanşah (1437-1467) zamanına aittir. Mescidin kalıntılarının tasviri Curzon'un eserinde mevcuttur²⁰. Bina, Tebriz'in sık sık duçar olduğu zelzelelerden epeyce zarar gördü. Hamdullah-ı Kazvini'nin ifadesine göre, 424 (1042) yılı zelzelesinden sonra bir müneccimin kurtuluş çaresi olarak tavsiyesi üzerine, zelzelenin vukuunu önlemek maksadı ile şehrin yeniden aynı yerde kurulması faaliyete girildi. Adı geçen müneccim zelzele tehlikesinin ortadan kalktığını ifade ediyordu. Hakikaten de o tarihten müellifin kendi zamanına kadar, yâni 300 yıl müddetle bir kere olsun deprem meydana gelmemiştir. Fakat XVIII. yüzyılda şehir, biri 1721, diğeri de 1780 yıllarında olmak üzere iki kere korkunç zelzele felâketlerine maruz kaldı ve ifade edildiğine göre, birinci zelzelede 80.000; ikincisinde ise 40.000 kişi öldü²¹. Bütün bunlara rağmen şehir, herne kadar XVI. yüzyıldanberi artık ülkenin başşehri olmadığı halde, ehemmiyetini kaybetmedi. Chardin²², XVII. yüzyılda şehrin nüfusunu 500.000; genişliğini de gördüğü şehirlerden ve hattâ İsfahan'dan da geniş olarak yazmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında şehrin nüfusunu 50.000; bâzıları da 30.000 olarak zikrederler. Ancak şehir ondan sonra yeniden ticaret merkezi olarak canlandı ve bâzılarının ifadelerinde mutabık kaldıklarına göre, İran'ın en kalabalık şehri oldu. Onlar nüfusunu 240.000 e kadar yani, Tahran'dan biraz fazla olarak

19 Timur nezdinde elçilik 1403-1406. Rusça terc. Serzenezsky, St. Petersburg, 1881, s. 167-170.

20 G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, London 1892, c. I, s. 520.

21 Adı geçen eser, c. I, s. 518.

22 Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux, Amsterdam 1735, c. I, s. 256-257.

zikrediyorlar. XIX. yüzyılda şehir daha çok veliahdların oturduğu bir yerdi. Kafkasya tariki ile Rusya yolu, Trabzon tariki ile Türkiye ve Batı Avrupa yollarının hepsi de Tebriz'de birleşiyorlardı. XIX. yüzyılda Abbas Mirza Trabzon yolunu yeniden inşa ettirdi. Lâkin X. yüzyıl Coğrafyacıları Trabzon yolundan umumiyetle İslâm ülkelerine Bizans mallarının sevkedildiği bir yol olarak bahsederler²³.

İlhanlılar zamanında Azerbaycan'da başka bir şehir daha ihdas veya daha doğru bir ifade ile tamir ile yeniden tesis edildi. Burası, Tebriz'den 8 fersah mesafede, Miyâne yolunun başında bulunan Ucan şehri idi. Bu şehrin yeniden imarı da Gazan Han'ın işlerinden olup, ona Şehr-i İslâm adı verildi. Burası ve etraf köylerin geliri Gazan Han'ın tesis ettiği hayır müesseselerine sarf ediliyordu. XIX. yüzyılda Şah'ın yazlık köşklerinden biri Ucan'da bulunuyordu. Şehir, İran'ın en soğuk noktalarından biri olarak kabul ediliyordu. XIV. yüzyılda Ucan'da bir Hristiyan topluluğu da bulunuyordu²⁴. Miyâne yolu üzerinde, 1828 anlaşmasının aktedildiği Türkmen Çay köyü bulunur. XIV. yüzyılda Türkmen Çay'ın bulunduğu bölgede, Miyâne'ye 6 fersah mesafede, Türkmen köyleri bulunuyordu. Clavijo²⁵, oradaki Türkmen köyünü Tucelar (Tuzlar) diye kaydeder. Bilindiği üzere, bugün Türkler sadece göçebe aşiretleri olarak değil, hattâ yerleşik ahali olarak da Azerbaycan ahalisinin çoğunluğunu teşkil ederler. Bu dilde bir edebiyatın da mevcut bulunduğu Azerbaycan'ın yerleşik ahalisinin lehçesi, Türkmen ve Osmanlı lehçeleri ile türkçenin güney türkçesi şubesini teşkil ederler. Azerbaycan Türkleri mezheb bakımından İranlılar gibi mutaassıb Şiidirler.

Urmiye Gölü civarında Tebriz ve Meraga'dan başka Deh Horkan, Hoy, Merend, Selmas, Urmiye vesâir şehirler Ortaçağlarda anıldıkları adları ile bugüne gelinceye dek adlarını muhafaza etmişlerdir. Urmiye Gölünün suyu haddinden fazla tuzlu olmasından dolayı balık yaşyamamaktadır. Hatta gölde yıkanmak da mümkün değildir. Daha önce gölün hududunun değişikliğinden bahsedilmişti. Eski İranlılar gölü Çaçest olarak adlandırmışlardı²⁶. Bu ad XIV. yüzyılda da görülmektedir²⁷. Halihazırda Derya-yi Şahî adı ile

23 İbn Havkal, Kitabu'l-mesalik ve'l-memalik, BGA, nşr. M. J. de Goeje, Pars II, Lugd-Batav. 1873, s. 246.

24 Nuzhetu'l-Kulüb, s. 80.

25 S. 172.

26 Marquart, s. 108.

27 Nuzhetu'l-Kulüb, s. 80: Çaçest (چچست)

tanınmaktadır²⁸. Gölün sahilinde, bilhassa Deh Horkan'da iyi cins mermer çıkarılmakta olup, İlhanlı Han ve Vezirleri de yaptırdıkları binaların inşaatı için bu mermerden istifade etmişlerdi. Urmiye şehri, son zamanlarda Ortodoks kilisesine bağlı İran Nesturilerinin merkezi olması itibari ile de dikkati çekmektedir.

Âzerbaycan'ın kuzeydoğu kısmını teşkil eden dağlar Karadağ ismi ile meşhur olup, Babek'in Afşin'in kumandası altındaki Abbâsî askerleri ile son mücadeleleri IX. yüzyılda burada vukubulmuştur. Afşin'in faaliyet merkezi Erdebil'den 14 fersah (İstahri'ye göre 15 fersah) uzaklıkta, Kür yolu başında bulunan Berzend idi. Oradan Herik'e kadar Afşin'in kazdırdığı üçlü hendekler 2 fersah uzunluğunda idi. Arabların el-Baz olarak adlandırdıkları²⁹ ve Babek'in başşehirine kadar ulaşan sonuncu bir hendek bir fersah uzunluğunda idi. Hurremiye veya Hurremdiniye adı ile anılan Babek'in taraftarları X. yüzyılda, Erdebil'in güneyinde, aşılması güç dağlarda yaşıyorlardı. Mukaddesi'nin ifadesine göre³⁰, onların köylerinde cami bulunmuyor ve halk islâmî hükümlere göre amel etmiyordu. Mukaddesi'nin kendilerinden nasıl olup da Müslümanların onları kendi hallerinde bıraktığı ve rahatsız etmedikleri sorusu üzerine, Allah'ın birliğine iman ettikleri, buna ilâve olarak, her yıl devlet hazinesine büyük miktarda gelir sağladıkları cevabını vermişlerdi. Bu devrede Âzerbaycan İran'ın sınır bölgesini teşkil ediyor ve bu takriben eski çağlarda İranî kavimlerin oturdukları bir hududa mutabık bulunuyordu. Lâkin Ermenistan, Albanya (Müslümanlarca Arran), İvri (Gürcistan), şimdiki Dağıstan veya meşhur Derbend geçidi gibi civar bölgeler İran kültürü tesiri altında ve bâzen İran siyasi nüfuzuna tâbi bulunuyorlardı. Bütün bu sayılan yerlerde Ari olmayan kavimler yaşamakta olup, Ariler'in gelişinden çok önceleri bir dereceye kadar medenî gelişmelere nail olmuşlardı. Buraları sonraları İran kültüründen daha çok Hellenistik ve Hristiyan kültürünün tesiri altına girdiler. X. yüzyılda Arap Coğrafyacıları zamanında Ermenistan ve Kafkasya san'at gelişmeleri ve ticaret bakımından Âzerbaycan şehirlerine nisbetle daha üstündü. Ermeniler'in ilk yurtları meselesi henüz kesin olarak halledilememiştir. Meselâ, Hübschmann gibi bâzı filologlar, Ermeniler'i Hind-Avrupa ırkı şubesinden olarak gösterirler. Bâzı diğerleri ise, Ermenistan ahalisinin Hititler, Albanya ve Gürcistan halkı ile Alarud gurupu adı ile özel bir şube teşkil ettikleri, Ariler ile müşterek tarafları olmadığını kanaatindedirler. Heredot, Ala-

28 Bugün şehir ve gölün adları Pehlevî hanedanının kurucusuna izafetle Rızaiye olarak söylenmektedir (ç).

29 İbn Hordadbih, s. 92.

30 S. 398-399.

rudlar'ın adını zikretmektedir. Asur kit belerinde Urartu devletinin adı geçmektedir. Öyle ki, biz burada hüküm süren hükümdarların bugüne kadar gelmiş bulunan kit belerinden Urartular'ın merkezinin Van Gölü yakınında olduğunu biliyoruz. Ararat kelimesi de adı geçen ülkenin adı ile bir benzerlik göstermektedir ve Ermeniler bu dağ (Ağrı Dağı) için daima onun eski adı olan Masis'i değil de, mahalli adı olan Ararat'ı kullanmışlardır. X. yüzyıl Arap Coğrafya yazarları Ağrı Dağı'nı el-Haris ve Küçük Ağrı'yı el-Huvayris Şeklinde kaydederler.

Ermeni krallarının Eşkaniler istilası sırasındaki başşehri Artakisata ve Arablar'ın Debil olarak zikrettikleri Ermenistan müslümanlarının başşehri olan Duvın Őehirlerinin her ikisi de, Ağrı Dağı yakınılarında, Aras suyu kıyısında bulunuyorlardı. Şehir, Erdebil'den daha geniş olup, dokumaları büyük bir Ő hrete ulaşmıştı. Ermenistan halıları hediyeler arasında mühim bir yer işgal etmekte idi. Gazneli Sultan Mahmud, K şgarlı Kadır Han'a bunlardan g ndermiřti³¹. Trabzon ticaret yolu Duvın üzerinden geçiyordu. Bil hare bu yolu, nisbeten daha doğru ve kestirme olmasından dolayı, Ani Őehrinden geçirme teşebbüsü yapıldı. Aras'ın kollarından Arpaçay'ın kıyısında bulunan bu Őehirde, X. yüzyılda Bagrathlılar sülalesi kralları, XI. yüzyılda 1044 yılından itibaren Bizans h kimleri, 1072 den sonra müslüman Őeddad Oğulları sülalesi emirleri, XII. yüzyılda yeniden önceleri Gürcü krallarına, sonraları İlhanlılar'a tâbi bulunan Ermeni prensleri hüküm s rmuşlerdir. N. Ya. Marr, Ani harabelerine dair geniş araştırmalarda bulunmuş ve bunları (Ermeni sanatları k liyatı müzesi) diye adlandırmıřtır³².

Halihazırda Erivan eyaleti ve Kars vil yetini teşkil eden Ermenistan'ın³³ bu kısmı son zamanlarda ve bilhassa XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı hükümdarları ile İran Őahları arasında anlaşmazlık konusu idi. 1590 yılında anlaşma gereğince İranlılar bütün Kafkas bölgesi ve hatta Âzerbaycan'ı Osmanlılar'a terketmek mecburiyetinde kalmışlardı. 1603 ve 1604 yılında Şah Abbas bu bölgeyi geri almakla kalmamış,  stelik Kars'a da hâkim olmuştu. Eskiden Erivan ve Nahcevan Hanlıklarına bölünmüş bulunan Erivan eyaleti 1828 yılında İranlılardan alınarak, Rusya'ya ilhak edildi. Kars bölgesi de 1878 yılında Türklerden alındı.

31 T rkestan, s. 299.

32 N. Ya. Marr, Ani Stolitsa drevney Armenii (Eski Ermenistan'ın başşehri Ani)), St. Petersburg, 1898.

33 W. Barthold bunları önce 1901-1902 ders yılında Doğu Dilleri Fakültesinde anlatıp, eser 1903 yılında basılmış olduğundan ve Kars ise 1877-1878 savaşı neticesinde Ruslar tarafından işgal edilip, I. Dünya savaşına kadar Rus işgalinde kaldığından bu sözler bugün için hiçbir kıymet ifade etmemektedir ().

Erivan, Timur zamanında bir köy olarak ortaya çıktı ve sadece XVI. yüzyılda Şah İsmail zamanında bir şehir hüviyeti kazandıktan sonra, yine aynı zamanda şimdiki ismini aldı. XIX. yüzyılda henüz yarı müstakil bir Kürd hâkiminin merkezi ve Ağrı Dağının güneybatısında bulunan muhkem Bâyezid kalesi Türkler'in elinde kaldı.

Eskiden Kür nehrinden ayrı olarak bir mansabı bulunan Aras suyu, Azerbaycan ile Arran (Eski Albanya) arasında, sınır olup, Gence eyaleti ile Badkûbe'nin bir kısmı, Arran'ın bir parçası idi. Daha önceleri Arran adı ile Aras ve Kür nehirleri arasındaki yerler ifade edilmekte idi. Arran'da da eski çağlarda Ermenistan'daki gibi, Ari menşeli olmayan bir millet yaşamakta idi. X. yüzyıl Arap Cöğrafyacıları Arran'da konuşulan, buraya mahsus bir dilden bahsederler. Ermeni kaynaklarına göre, adı geçen bu dil hakkında V. yüzyılda hususî bir alfabe meydana getirilmiş olup, kullanılıyordu³⁴.

Arran'ın en mühim şehri Partav olup, Arablar Berdaa veya Berzaa demişlerdir. Halihazırda Berdaa köyü harabeleri Tartur suyunun Kür ırmağına döküldüğü yerin yakınında görülmektedir. Arablar, Berdaa ile Kür suyu sahili arasındaki mesafeyi 2 veya 3 fersah kadar hesap ediyorlardı. X. yüzyılda şehir büyüklük itibarı ile bütün Kafkasya ve Azerbaycan'daki şehirlerden daha büyük idi. Uzunluğu bir fersah, genişliği de bir fersahdan biraz eksik geliyordu. İran ile Horasan arasında mevcut bütün şehirlerden sadece Rey ve İsfahan ondan üstün bulunuyordu. Şehrin kapısı yakınında Pazar günleri büyük bir pazar kurulmakta idi. Buranın ipeği Fars ile Huzistan'a gönderiliyordu³⁵. Mukaddesi'nin ifadesine göre³⁶, şehir bu diyarın "Bağdad"ı olup, onun bu servet ve zenginliği 943 yılında Ruslar tarafından yağma edilmesine bile sebep olmuştur.

Arablar Berdaa'yı Kafkaslarda bütün ticaret yollarının en son noktası olarak zikrederler. Bu ticaret yolları şunlardır:

1- Şemahi tariki ile Şirvan'a ulaşan Doğu yolu: Şirvan, eskiden bugünkü Badkûbe eyaletinin bir bölgesini teşkil ediyordu ki, Orta çağlarda Şirvanşahlar hanedanı burada hüküm sürmüştür. Oradan deniz sahili uzantısı boyunca Arabların Bab ul-ebvâb dedikleri Derbend'e gidiliyordu. Burası bölgenin en mühim limanı idi.³⁷ Şehir büyüklük itibarı ile Tiflis'e üstün durumda, yalnız

34 Marquart, s. 117.

35 İstahri, Kitabu'l mesalik ve'l-memalik, BGA, nşr. M. J. de Goeje, Pars I, Lugd-Batav. 1849, s. 173.

36 Mukaddesi, s. 375.

37 İstahri, s. 184.

Berdaa'dan daha küçük idi. Bakûbe (Bakûh, daha sonraları Bakûye) limanından da söz edilmekte ise de, o zamanlar büyük bir ehemmiyeti haiz bulunmuyordu. Şehrin gelişmesi Mogol istilâsı ile başlamıştır ki, Avrupalı seyyahlar Hazar denizini ekseriyetle Bakû denizi olarak kaydetmişlerdir.

2- Beylekan'a giden güneydoğu yolu: Aras nehri ve Kür suyunun birleştikleri yerde bulunan Beylekan'dan Mugan ovası ile Âzerbaycan'ın sınır şehri ve Beylekan'ın 7 fersah güneyinde bulunan Vartan şehrine, güneye doğru ve Erdebil'e gidiliyordu. Beylekan şehri 1221 yılında Mogollar tarafından tahrip edilmiştir. Her ne kadar şehir Timur zamanında 1403 yılında tâmir edilmiş ve yeniden kurulmuş ise de, bugün artık mevcut değildir. 1405 yılında Clavijo'nun seyahatı sırasında³⁸ Beylekan 20.000 hânelik bir şehirdi.

3- Gence tariki ile Tiflis'e giden kuzeybatı yolu: Arablar Gence'yi Cenze olarak okurlar. Burası şimdi Elizabetpol adı ile tanınmaktadır. XIII. yüzyılda şehrin san'at yönünden ilerlemesi öyle bir dereceye ulaşmıştı ki, kumaşlar takdim etmek sureti ile Mogol felâketinden bir dereceye kadar kurtulabildi³⁹.

4- Ermenistan'ın başşehri Duvin tarafına giden güneybatı yolu: Sasaneler zamanında bütün bu bölgeler İranlılar'a ait bulunuyordu. Onlar Kafkas dağlarından geçen ana yolları, yani Hazar kapıları -Derbend geçidi- ve Alan kapıları yani Daryal vadisini göçebelerin akın ve yağmalarına karşı muhafaza ediyorlardı. Ortaçağların ikinci yarısından bu zamana kadar Arran yerine Türkçe ve Farsça iki kelimedeyi meydana gelen Kara-Bağ kelimesi kullanılmaktadır. Hamdullah-ı Kazvinî⁴⁰ sözü edilen yollar yerine sadece Erdebil'den Kara-Bağ'a giden yola işaret ediyor ki, hemen hemen yaklaşık olarak Beylekan sınırları içinde bulunuyordu. Oradan Gence yolu ile Tiflis'e gidiliyordu. Buna ilâve olarak müellif Kara-Bağ'dan Aher yolu ile güneybatıya ve Tebriz'e doğru giden bir diğer yoldan bahsetmektedir.

38 S. 358.

39 D'Ohsson, c. I, s: 334.

40 Nuzhetu'l-kulûb, s. 181-182.